

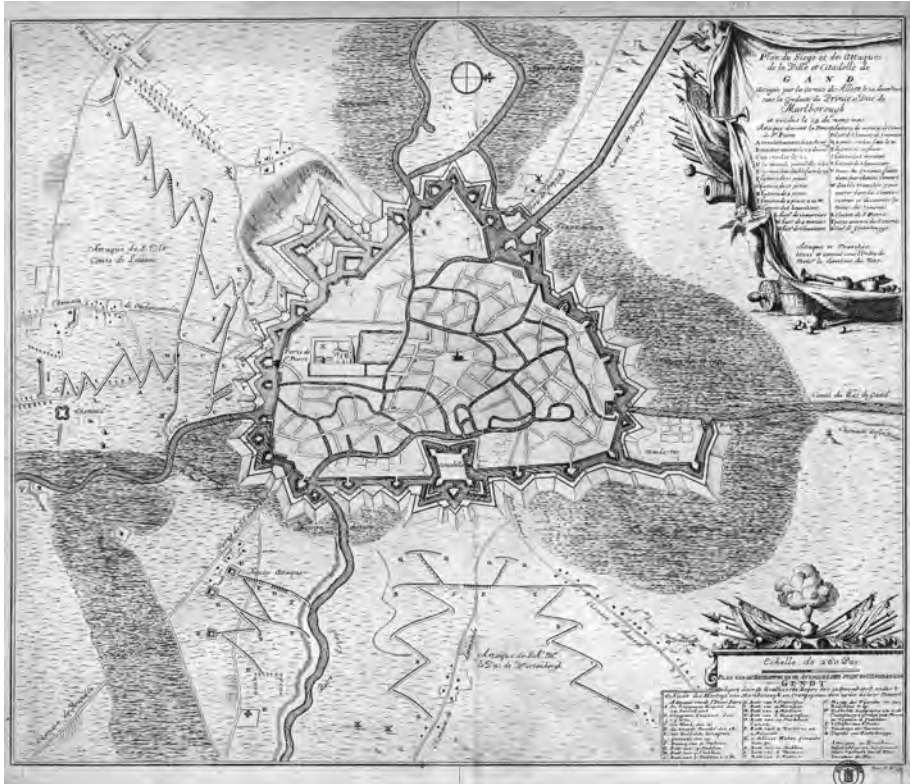
HET NIEUW KASTEEL (1545-1576) EN ZIJN OPVOLGER HET SPAANS KASTEEL (1589-1781): DWANGBURCHTEN TEGEN DE GENTENAARS

Luc Devriese

Onlangs lieten de ‘Buren van de abdij’ in de uitgavenreeks gewijd aan de rijke geschiedenis van hun Machariusbuurt een nieuw en mooi deel verschijnen, ditmaal over de massieve vesting dat bij de Gentenaars bekend bleef als het ‘Spaans Kasteel’. Die naam slaat strikt genomen niet op het ‘Nieuw Kasteel’ dat Karel V liet bouwen nadat hij de al opgeheven Sint-Baafsabdij liet afbreken, maar op het tweede bijna identieke vesting die Alexander Farnese na de gedeeltelijke vernietiging van de eerste onder het calvinistisch bewind (1577-1584) liet herbouwen in wat toen onze Spaanse Tijd was. Dat was dus geen kasteel van keizer Karel, maar wel van diens kleinzoon, zoon van Karels buitenechtelijke dochter Margaretha van Parma. Het bleef dus ‘in de familie’. De benaming Spaans Kasteel wordt gemakshalve meestal ook gebruikt voor wat Karel liet bouwen. Die was trouwens onder meer koning van Spanje, maar het is pas na zijn dood dat we volgens de gebruikelijke geschiedschrijving vanuit de Habsburgse Tijd overstapten naar de Spaanse Tijd.

In deze bijdrage wijden we onze aandacht aan één enkel aspect van dit niet onbelangrijk onderdeel van de geschiedenis van Gent en omliggende, een aspect dat onderbelicht bleef in de zeer gedegen en uitvoerige bouwgeschiedenis opgenomen in het nieuwe boek (Laleman, 2018). Het feit namelijk dat de vesting (exacter: de twee vestingen) niet in de eerste plaats geconcipeerd werd(en) voor de verdediging tegen een externe vijand, maar wel degelijk tegen een inwendige vijand: als dwangburcht tegen de Gentenaars. Hoewel die laatste visie gemeengoed is in de Gentse geschiedschrijving, mag ze niet zonder meer aangenomen worden. In de correspondentie van Karel V komt immers de nadruk gelegd op de Franse dreiging als motief voor de bouw tot uiting (Gachard, 1846; Hanson, 2017). Met vestingbouwkundige argumenten kan echter aangetoond worden dat voor Karel V het dwangburchtkarakter primeerde. Hoewel de in de Spaanse tijd vanaf 1585 heropgebouwde vesting geïntegreerd werd in de door de het opstandige bewind enkele jaren voordien aangelegde nieuwe stadsvesten, is ook in deze tweede fase het aspect ‘dwangburcht tegen de Gentenaars’ vestingbouwkundig duidelijk aantoonbaar. De

stelling wordt onderzocht zowel voor het eerste als voor het tweede kasteel. Het onderwerp wordt hier dus grotendeels militair-bouwkundig benaderd. Het garnizoen en alles wat daarbij hoort blijft in de schaduw.

Afb. 1. Gent grotendeels verdedigbaar door lage zones die onder water konden gezet worden of waar het waterpeil tot op maaiveldhoogte kon gebracht worden. Goed zichtbaar op deze militaire kaart van het beleg van Gent in 1708 (Stadsarchief Gent, AG L1 nr. 40).

Grijs: de overstroombare gebieden. Onder de hogere zone met het Kasteel. Linksboven de Blandijnberg met zware versterkingen die uit de zeventiende eeuw dateren.

Locatie vanuit dubbel oogpunt militair-strategisch verantwoord

Meestal wordt, naast de opstand als aanleiding, de locatie als argument aangegeven om het kasteel te karakteriseren als een dwangburcht (Duits: Zwinger) gericht tegen de zo dikwijls roerige Gentenaars. De bouwplek werd zorgvuldig uitgekozen en het bouwwerk werd strategisch ingeplant op enkele honderden meter van het hart van de stad. Dat was vlakbij de Rode Torenstuw, zenuwknop van de middeleeuwse Gentse stadsverdediging, voor het grootste

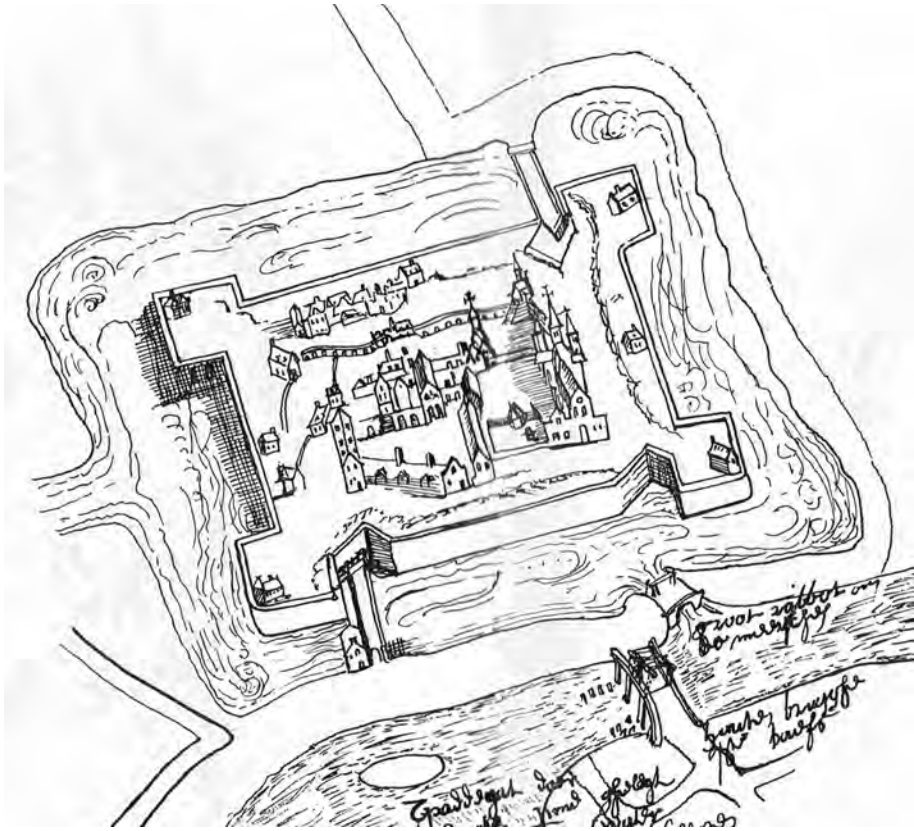
gedeelte gebaseerd op kunstmatige ('militaire') inundatie van de uitgestrekte laaggelegen meersen rond de stad (afb. 1).

De locatie vormt echter geen eenduidig argument voor de stelling 'gericht tegen de Gentenaren'. Aan het uiteinde van een dekzandrug, bij de Sint-Baafs-kouter en de 'bergen' van Sint-Amandsberg, was de inplantingsplaats immers gesitueerd in een hoger gelegen zone die niet door kunstmatige overstroming verdedigbaar was tegen externe vijanden. Vanuit het oogpunt reliëf was de keuze dus voor de stadsverdediging verantwoord. Wel kan men zich hierbij de vraag stellen waarom niet eerder gekozen werd voor een locatie in het westen van de stad, waar de Blandijnberg met de Sint-Pietersabdij en relatief hoge uitlopers naar het stadscentrum toe, zo mogelijk nog moeilijker verdedigbaar was tegen belegeraars van buiten uit. Niet toevallig werd de 'Hollandse' citadel, opvolger van het Kasteel, precies daar ingeplant. De daartussen gegraven Ketelvaart kan niet echt een hindernis geweest zijn in die tijd. De Leie-Scheldemonding tussen de Sint-Baafsabdij en het stadscentrum moet een veel moeilijker te overbruggen plek gevormd hebben voor troepen die de stad vanuit het oosten wilden innemen. Men kan zelfs stellen dat de stad juist daardoor aan de oostelijke zijde uitstekend beschermd was.

'Nieuw Kasteel' (1545-1576): geen afbraak van bebouwing in het oostelijk schootsveld

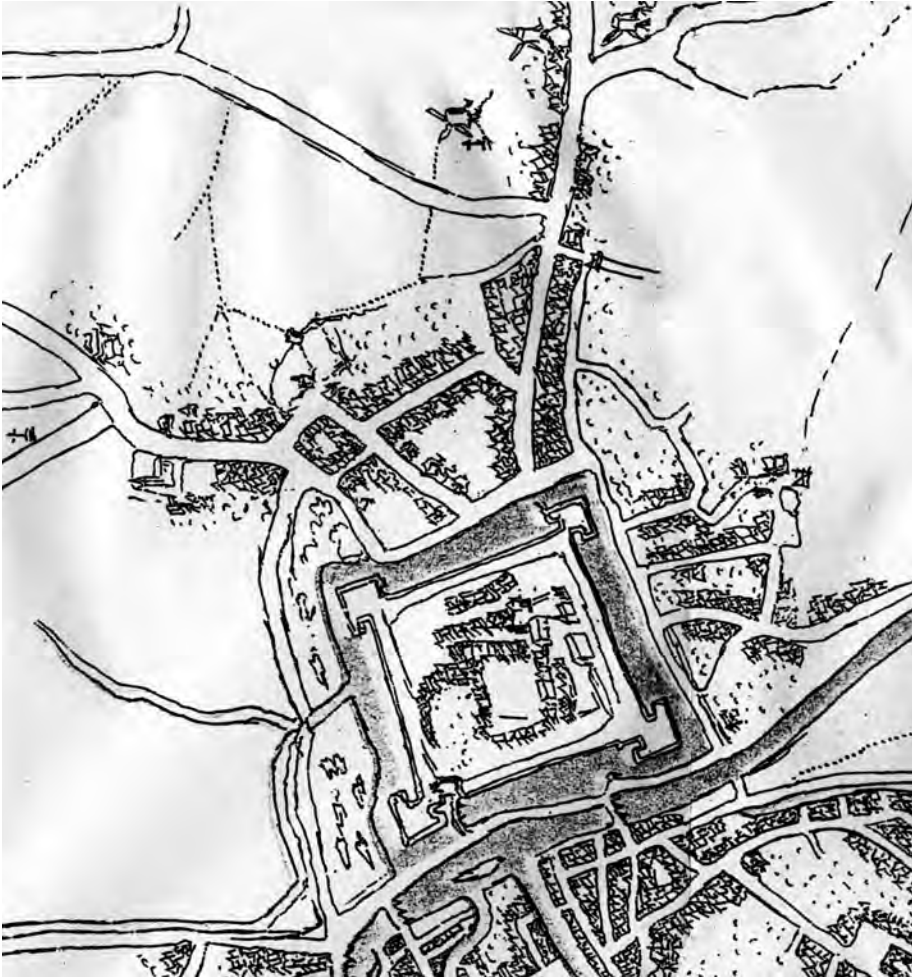
Van het Nieuw Kasteel dat slechts een kort bestaan kende, bleef één enkele grotere voorstelling bewaard: het anonieme hydrografisch plan van Gent uit ca. 1550, dat tal van bijzonderheden weergeeft (afb. 2). Dit is echter te schetsmatig om de hier opgevoerde stelling te kunnen bewijzen met vestingbouwkundige details. Illustratief voor de stelling 'gericht tegen de Gentenaars', verwoord in de titel van dit GT-artikel, is het feit dat de hoofdtoegang tot de fortificatie aan de oostzijde lag en aansloot op de weg naar Antwerpen. Dit was ook de uitvalsbasis voor het militaire garnizoen van het kasteel. Die hoofdtoegang kreeg een monumentale aankleding in de eindfase van het bouwproject, met name tussen 1548 en 1553 (Laleman, 2018).

Ter staving van de vooropgestelde hypothese van bouw als dwangburcht (in de eerste plaats) zijn echter stadsplattegronden veel belangrijker. Twee heel betrouwbare kaarten, de eerste van Jacob Roelofs van Deventer (1559), de tweede in 1576 uitgegeven door Georg Braun en Frans Hogenberg, werden gemaakt tussen de eerste bouw en de hieronder te beschrijven gedeeltelijke vernieling en heropbouw. Ze tonen aan dat een groot deel van het Sint-Baafs-

Afb. 2. De enige bekende afbeelding van het Nieuw Kasteel, het eerste kasteel dat in opdracht van Karel V himself gebouwd was. Hier een nagetekende versie naar het hydrografisch plan van Gent (ca. 1560). Uit Fris, 1922.

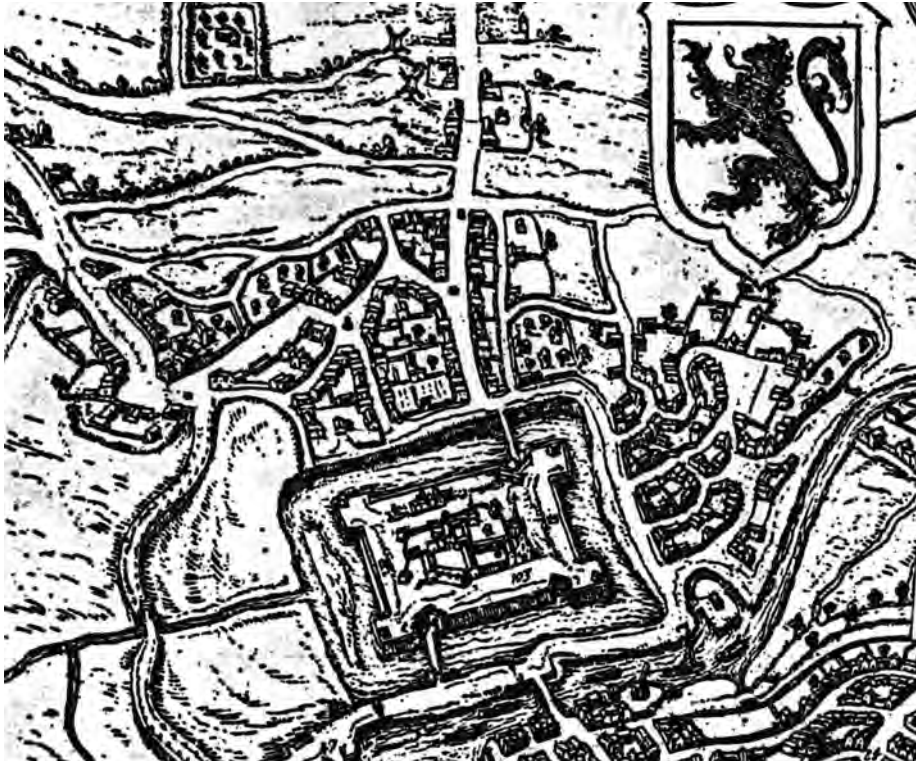
dorp, met name de bebouwing aan de veldzijde (kant naar het huidige Sint-Amandsberg toe) van de vesting, quasi onaangeroerd bleef bestaan, nog ruim dertig jaar nadat het Kasteel voltooid was (afb. 3 en 4). En dat in een bijzonder roerige tijd. Het is volkomen normaal dat deze bebouwing niet afgebroken werd tijdens de bouwcampagne omdat de woonsten waaruit de bewoners verdreven waren, gebruikt werden door de vestingbouwers, maar het is niet normaal dat ze achteraf onaangeroerd bleven. Vanuit een dergelijke vesting moest men immers vrij zicht hebben op mogelijke aanvallers die, normaal gezien, van buitenaf de stad zouden belegeren. Een drastische afbraak en bouwverbod in wat militairen het schootsveld noemen, zou er pas komen op bevel van het calvinistische (Gentse!) bewind (zie hieronder).

Afb. 3. Detail uit het stadsplan van Jacob Roelofs van Deventer (ca. 1560). De bebouwing van het Sint-Baafsdorp rond het Nieuwhof (boven) en op de Visserij (rechts). De Dendermondsesteenweg, de Catterstraat en het Sint-Annaspitaal zijn herkenbaar.

Nieuw Kasteel belegerd en ingenomen (1576)

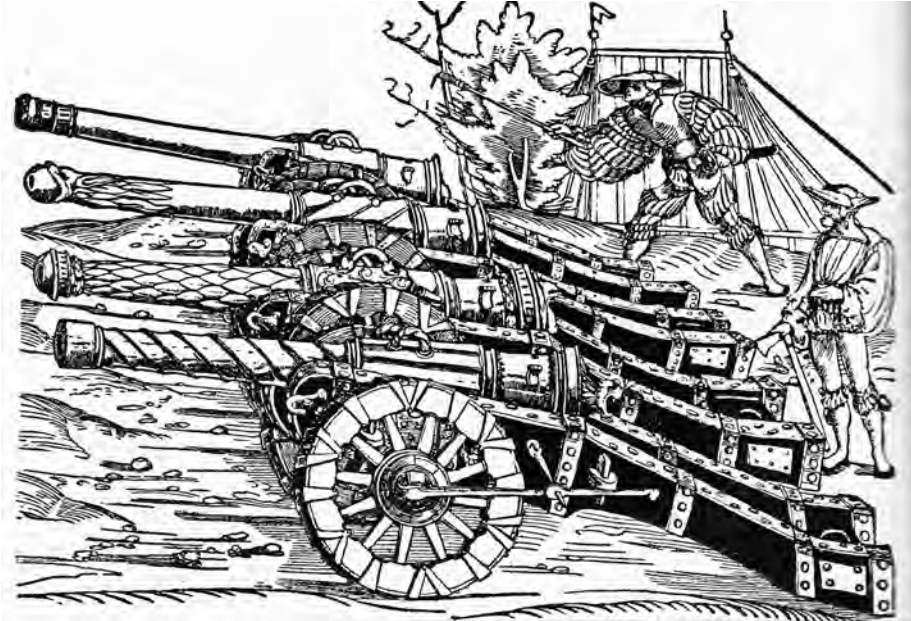
In het najaar van 1576 werd de citadel belegerd door de opstandige Gentenaars. Hun stad was hierbij de uitvalsbasis en de aanval werd uitgevoerd aan de stadszijde van het kasteel, uiteraard. De belegeraars sloten de bevoorrading af en namen vooral de zone bij het noordwestelijke bastion, het Sint-Jacobsbolwerk dicht bij de Steendam, onder vuur. De daar tegenoverliggende Sint-Jorispoort en het er naast gelegen Papenhuis werden samen met de straten en

Afb. 4. Detail uit de stadsplattegrond in 1575 (Braun en Hogenberg). De tot aan de vestgracht intact gebleven bebouwing van het vroegere abdijdorp is zo mogelijk nog duidelijker dan op afb. 3 herkenbaar.

andere aangrenzende woningen gebarricadeerd met aarde en balken. De nog dichterbij het kasteel gelegen Rode Toren op de gelijknamige brug was op bevel van Karel afgebroken. De dichtbijgelegen Sint-Jorispoort had datzelfde lot moeten ondergaan, maar de Gentenaars hadden daarmee geen haast gemaakt. Een dijk die het water in de kasteelgracht hield, werd doorgestoken, mijnschachten werden gegraven, vloten en valbruggen gemaakt. Dat alles in voorbereiding van een bestorming. De opstandelingen, geholpen door leger-troepen (of benden) uit andere plaatsen, en vooral door de kanonnen (afb. 5) gestuurd door de kapitaalkrachtige prins van Oranje, slaagden er in een bres in de kasteelmuur te schieten en te verbreden.

Alles werd op alles gezet. In de eindfase waren alle valide Gentenaars tussen 18 en 60 jaar gemobiliseerd en ingezet in diverse taken aan de stadsvesten. In november 1576 stuurden de Spanjaarden onderhandelaars en ze bekwamen een 'eervolle' overgave en aftocht. Dit alles speelde zich af in een cruciale fase

Afb. 5. Zeventiende-eeuwse kanonnen met kannoniers in pronkkostuum (overgenomen uit de uitgave van N. Heins, Gent 1905, van de vertaling door H. Van Duyse van het dagboek van Marcus van Vaernewyck ‘Van die beroerlijcke tijden ...’).
De kanonnen lijken op het geschut op de bastions in de weergave door Hondius – Sanderus (zie afb. 7A.).

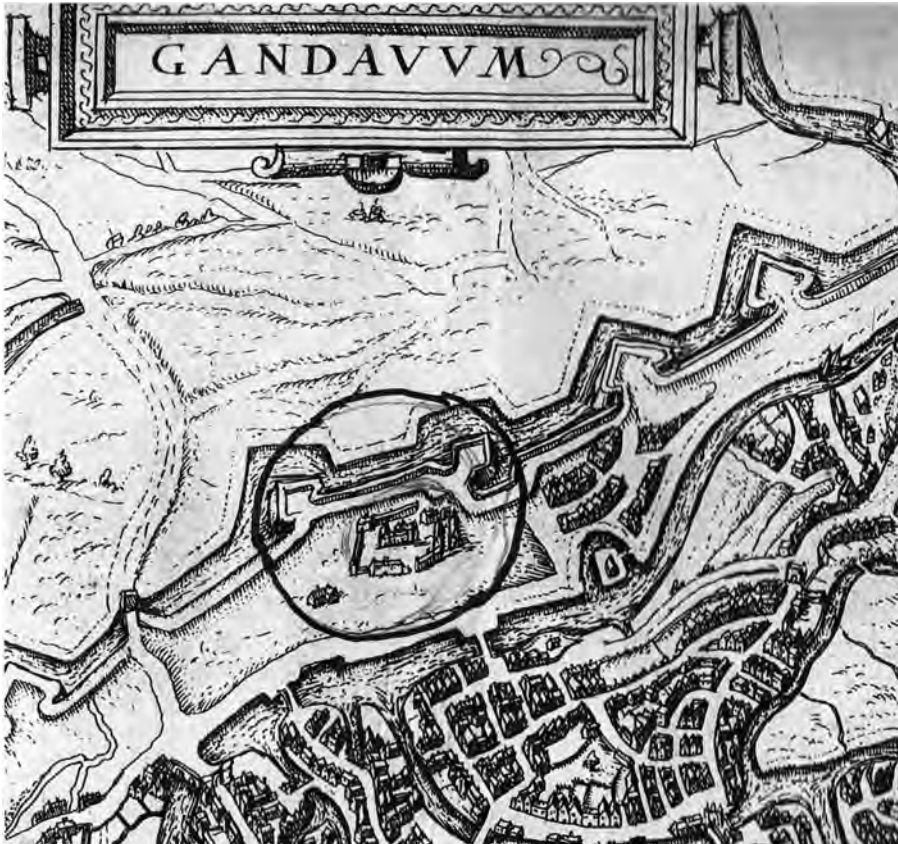
van de opstand in de Nederlanden, met de Pacificatie van Gent, de Spaanse Furie te Antwerpen, en onenigheid ook tussen verschillende opstandige facties. De belegering had precies twee maanden geduurd en zou 1500 slachtoffers geëist hebben. Het garnizoen geleid door de vrouw en de secondant van de commandant die geïsoleerd geraakt was van zijn vesting, bleek bij de overgave amper 150 soldaten te tellen, zieken en gewonden inbegrepen. Van Lokeren (1848), Fris (1922) en Van Doorne (1975) beschrijven deze dramatische episode. Laleman (2018) geeft aan dat een gelukte belegering van een dergelijk bastion iets uitzonderlijks was. Het is tekenend voor de politieke betekenis van het Kasteel dat precies de Gentenaars hoofdactoren waren in de eerste belegering die de vesting te verduren kreeg. Het zou nog tot 1708 duren vooraleer er een tweede en laatste aanval kwam, vakkundig uitgevoerd onder de leiding van Marlborough.

Half vernietigd en ingeschakeld in de stadsverdediging (1577- 1584)

Nadat het calvinistische bewind na de overgave van het Kasteel de macht volledig in handen kreeg, moest de moloch van keizer Karel, symbool van het verdrukkende centrale bestuur, vanzelfsprekend verdwijnen. De twee naar het huidige Sint-Amandsberg in het oosten gerichte bastions en de tussenliggende vestingmuur (in vestingbouwtermen: gordijn of courtine) bleven echter bestaan omdat ze door de opstandelingen ingeschakeld werden in de door hen gebouwde nieuwe gebastioneerde stadsvesten (1577-1584). Tijdens de zeven jaren dat het calvinistische bewind standhield, deed de stad een bijna bovenmenselijke fysieke en financiële inspanning om de vesten omheen de hele stad tot stand te brengen. Dit reuzenwerk gaf de versterkte stad de typische (bijna) driehoekige vorm die we kennen van tal van stadsgezichten, meestal gebaseerd op de bekende gravure in 1637 gemaakt door Hondius in opdracht van Sanderus. Deze vorm blijft herkenbaar tot op vandaag: de geslechte 17de-eeuwse vesten vormen grotendeels het tracé van de stadsring A430 - R40.

Het nieuwe versterkte stadsgebied was merkelijk kleiner dan dat binnen de 14de-eeuwse vesten, maar beter verdedigbaar. We herinneren eraan dat die oude stadsvesten in het oosten strekten tot aan de Engelbert van Arenbergstraat en naar het zuiden toe tot achter de Nijverheidsstraat, de latere gemeentegrens, herkenbaar in de postcodes 9000 en 9040 (Devriese, 2012). Men mag aannemen dat de locatie van het bestaande kasteel met zijn zware vestmuren en bastions daar binnenin, een rol speelde in de beslissing over te gaan tot die inkrimping, speciaal aan de oostelijke zijde van de stad. Het in 1576 vermoedelijk zwaargehavende bastion gericht naar de Steendam werd verder afgebroken samen met het tweede naar de stad gerichte bolwerk bij de huidige Slachthuisstraat. Of de afbraak van de vestmuren en bastions helemaal tot op de basis ging, is niet duidelijk, eerder onwaarschijnlijk. Bij onderzoek in de Slachthuisstraat dicht bij het Visserijkanaal in 1999 kon de aanlegdiepte van de stenen vestingmuur niet bereikt worden.

Die afbraak bracht heel wat volk op de been. In zijn scriptie begint Geert Van Doorne (1975) de beschrijving van de ontmanteling ongeveer als volgt. Na (een) korte plechtigheid gingen meer dan duizend burgers, mannen, vrouwen en kinderen, aan de slag. 's Morgens trokken ze naar het kasteel met vliegende vendels, bij het spelen van trommel en schalmei. Per dag losten vijf vendels elkaar af. (Een dag later) werd bij voorgebod afgekondigd dat al de aanwezigen die niet hielpen in de afbraak van het kasteel dadelijk moesten ver-

Afb. 6. De pas nieuw aangelegde gebastioneerde oostelijke stadsvesten in 1581-1582, met daarin geïncorporeerd de twee oostelijke bastions van het Nieuw Kasteel waarvan de rest toen al afgebroken was (omcirkeld, detail uit het gezicht op Gent opgenomen in Guicciardini, L., *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*). De bebouwing buiten het kasteel is helemaal verdwenen met uitzondering van enkele schamele resten van het Sint-Baafs dorp ter hoogte van de huidige Visserij, niet buiten maar binnen de vesten liggend (rechts van cirkel).

De twee ex-kasteelbastions zijn duidelijk herkenbaar. Heel wat abdijbebouwing bleef behouden. Links: de toenmalige Dampoort, in die tijd Geuzenpoort genoemd, op de 'Nieuwen Dam' (de afstand tot de abdij is sterk overdreven weergegeven).

trekken, want het bleek dat daar meer gedronken dan gewerkt werd. Daags nadien werd bevolen dat alle burgers om beurten moesten gaan helpen om het kasteel af te breken, voorzien van behoorlijke werktuigen. Wie om dwingende redenen verhinderd was te werken, kon zich laten vervangen voor 7 stuivers per dag, bijna het dagloon van een diender in het bouwvak.

Van de verdwenen Sint-Baafsabdij bleven ook na de afbraak van het Nieuw Kasteel nog steeds gebouwen of onderdelen overeind. Het uitzicht van deze

nieuwe toestand met het toen net nog herkenbare bewaard gebleven oostelijk gedeelte van het Nieuw Kasteel zien we geïllustreerd op slechts één enkel gezicht op Gent uit de jaren 1581-1582 (afb. 6). De tot ons gekomen weergave is gebrekkig, maar het is een uniek document: het panoramisch gezicht geeft een goed idee van het uitzicht van de stad in de korte tussenfase tussen de twee ‘kastelen’ in. In het kader van dit artikel is vooral de weergave van het (ex) Sint-Baafsdorp belangrijk: het was toen nagenoeg geheel verdwenen. De stadsverdediging vereiste een schootsveld: een ruimte buiten de vesten die tot bijna 600m ver een kale vlakte moest vormen, zonder enige visuele belemmering. De oostzijde van de vesting werd pas toen daadwerkelijk geïntegreerd in een nieuwe stadsverdediging. Bedenk dat de Gentenaars hierbij duchtig sneden in eigen vlees. In tegenstelling tot de raadgevers en ingeniarissen van Karel V, achtten de stedelijke bewindvoerders dat toen klaarblijkelijk nodig! Nadat voor de bouw van het eerste kasteel ongeveer één derde van de 300 huizen die het Sint-Baafsdorp omstreeks 1540 telde, vernietigd werd, werd de rest door de Gentenaars zelf van de aardbodem geveegd (Devriese, 2007),

Heropbouw als ‘Spaans Kasteel’ (vooral in de jaren 1589-1593)

In deze bijdrage concentreren we ons op een deelaspect van het half vernietigde Nieuw Kasteel van Karel V heropgebouwd als Spaans Kasteel: de bastions met de kazematten, twee aan de veldzijde (naar Oostakker, nu Sint-Amandsberg gericht), die waren blijven staan, en de twee naar de stad gerichte, die heropgebouwd werden. Dit niet zozeer omwille van het feit dat de herinnering daaraan in de buurt bewaard blijft in de straatnamen Bastionstraat en Kazemattenstraat, dan wel omdat de bastions en kazematten van het Spaans Kasteel bij nauwkeurig toekijken overtuigend blijken te illustreren waarvoor dat Spaans Kasteel, net als zijn voorganger, in de eerste plaats diende. Het zijn relevante details die tot op heden geen aandacht kregen.

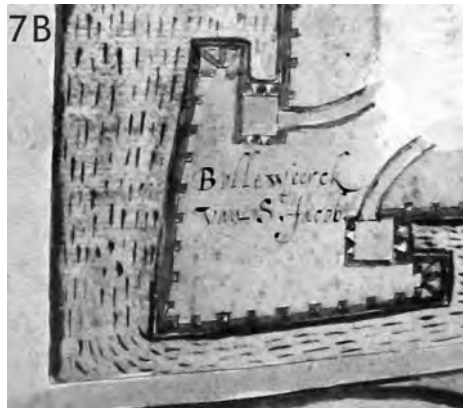
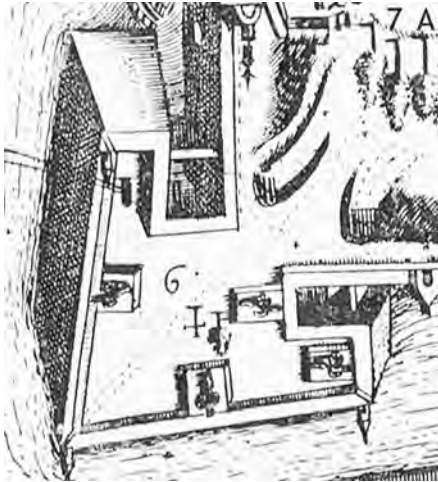
De vorm en de uitrusting van de kazematten leveren het meest overtuigende bewijsmateriaal. Een kazemat is een tegen vijandelijk vuur gedekte en van schietgaten voorziene ruimte voor de opstelling van een vuurwapen, aanvankelijk deel uitmakend van een vesting, zo lezen we in de woordenboeken. De benaming is afgeleid – niet van het Italiaanse of Spaanse ‘casa’ (huis) zoals weleens beweerd wordt – maar van het Griekse woord voor kloof of spleet, in het modern Grieks ‘chasma’. Kazematten werden meestal grotendeels uit houten balken en vooral veel aarde gebouwd, bv. op regelmatige afstanden van mekaar aan de ene zijde van een rivier of kanaal om een verdedigingslijn op te bouwen. Dat was onder meer het geval langs de Sassevaart. Enkele van

die kazematten, zoals Langerbrugge en Rodenhuize, bleven bekend als plaatsnaam. Kazematten konden ook ingebouwd worden in stadsvesten, meer bepaald in de daar bij behorende bastions: uitspringende verdedigingswerken van aarde en steen. Je herkent er het woord *bâtir* (*bastir*) in. In de Vlaamse teksten uit die tijd gebruikt men systematisch de term ‘bolwerk’, zoals ook op de in dit artikel gereproduceerde kaartdetails (afb. 7a, b, c en d).

Een plan van de zestiende-eeuwse stadsvesten door landmeter Jan de Buck uit 1590, bewaard in het Gentse stadsarchief (reeks 98 nr. 17), toont ons het ‘interieur’ van de heropgebouwde bolwerken. Ze waren wellicht pas voltooid: de eerste steen van het nieuwe Sint-Jacobsbolwerk was in mei 1589 gelegd. Op de hierbij gereproduceerde details van bastiondoorsneden zie je zeer goed hoe twee gedeeltelijk overdekte toegangswegen vanuit de door zware en hoge vesten beschutte lagergelegen binnenplaats van de vesting naar de twee schietkelders leidden (zie afb. 7b en d). Daarlangs kwam de garnizoensoldaat in voor vijandelijk vuur gedekte ruimten. Dat ‘gedekt’ zijn is letterlijk te nemen. Bovenop de gewelven van de schietkelders was namelijk een massale hoeveelheid aarde aangebracht. Die reikte tot ver buiten de eigenlijke kazematten en was min of meer bolvormig.

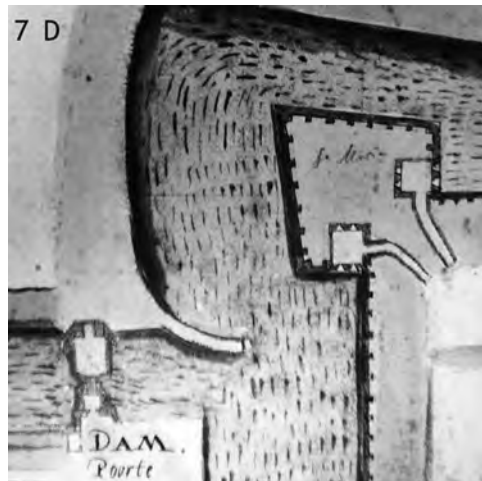
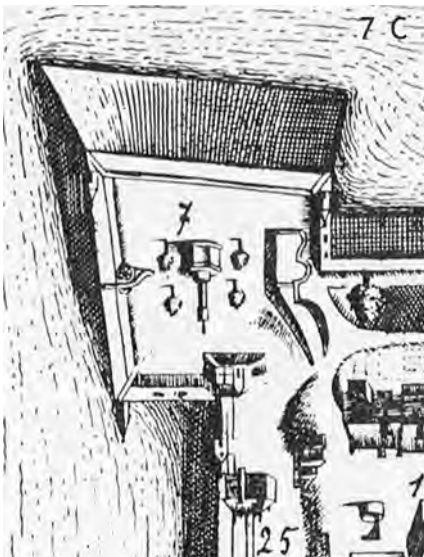
Bij de doorsneden van zien we een kazemat of schietkelder ingewerkt in elk van de twee flanken van het bastion. Je kon van daaruit vuren zonder zelf trefbaar te zijn. Vanuit de ene kazemat kon de ene zijde van de vesting onder vuur gehouden worden, vanuit de tweede kazemat in de andere flankoksel kon hetzelfde met de andere zijde. Mocht de vuurkracht niet ver genoeg reiken, dan bood een bijna identieke structuur in de bastions aan de andere hoeken bescherming. Het waren met andere woorden dubbel gekazemateerde bastions, want elk van de bastions op de vier hoeken bevatte twee schietkelders. Bij archeologisch onderzoek in de Slachthuisstraat werd de basis van een dergelijke schietkelder blootgelegd (Laleman, 2008).

De aarden vesten en de bastion massa’s werden samengehouden en beschermd door zware van steunberen voorziene muren. De steunberen vallen op in de doorsneden. Ze zitten niet aan de buitenzijde zoals bij onze kerken, maar aan de binnenzijde van de lichtjes naar binnen hellende vestmuren. Logisch, want aan de buitenzijde zouden ze beschutting bieden aan belegeraars en het beklimmen van de muren vergemakkelijken. Dit aspect werd bevestigd door archeologische observaties (Laleman, 1996, 2000, 2008). Binnen de versterking vormde de massieve aarden wand rondom het binnenplein met de garnizoensgebouwen het belangrijkste element van bescherming tegen zwaar

Afb. 7 A. Het noordwestelijke bastion bij de Sint-Jorispoort (Sint-Jacobsbastion) van het Spaans kasteel ca. 1637 (Hondius) met vier kanonnen ter verdediging, niet van de stad maar tegen de stad. B. Doorsnede van datzelfde bastion met kazematten in de flanken op de kaart van Jan de Buck (1590). C. Het noordoostelijke bastion niet ver van de huidige Dampoort bij de zwaaiikom (Sinte-Mariebastion) met schandpaal en één kanon. D. Doorsnede (1590).

Dit naar de landzijde gerichte bastion is minder uitgewerkt en minder goed verdedigbaar. Deze 'details' verraden meteen de bedoeling van de versterking: niet tegen een 'uitwendige' vijand, maar tegen een 'inwendige', tegen de Gentenaars!
(De doorsneden uit Stadsarchief Gent, reeks 98 nr. 17, details).

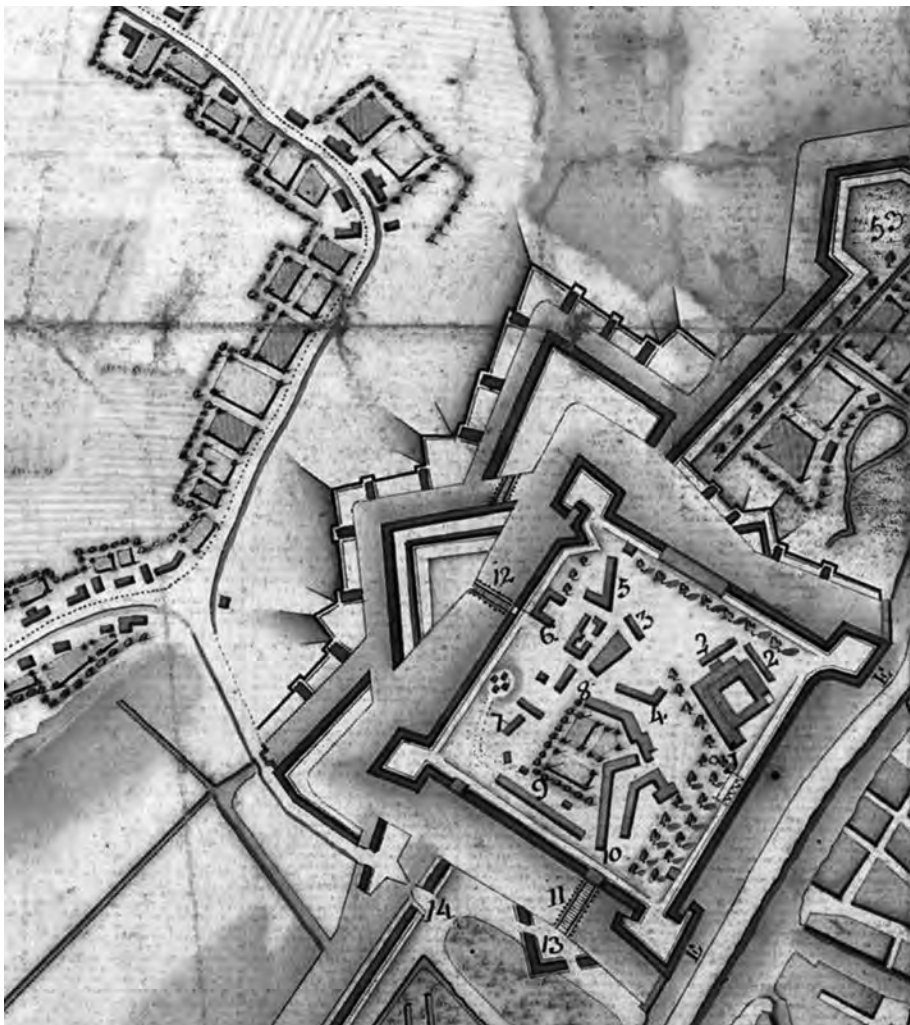
geschut. Die verhinderde bresvorming. Het geheel was bovendien nog omringd door een brede vestgracht. De bolwerken vormden ook uitstekende uitkijkposten en ze boden plaats aan kanonnen die op toestormende belegeraars buiten de vestgrachten konden gericht worden. Soms waren er nog andere structuren op aangebracht, zoals een schandpaal of een takel, bijvoorbeeld (zie afb. 7A en C).

Bastionvormen verraden de functie van dwangburcht

De hierboven aangehaalde details met interieurs van de schietkelders op het in 1590 gemaakte plan, geven ons ook een excellent beeld van de verschillen tussen de gekazemateerde bastions. Er bestonden immers meerdere types. Het Sint-Jacobsbastion was van het zogenaamde ‘nieuw-Italiaanse type’. Het was het grootste en het sterkst uitgewerkte. Niet toevallig! Dit bastion was immers het gemakkelijkst bereikbaar vanuit het stadscentrum. De herinnering aan de succesvolle belegering in 1576, precies ter hoogte van dit bastion, zal wel bijgedragen hebben tot de keuze van dit type. Op afb. 7A zien we dat dit bastion verdedigd werd door zo maar eventjes vier kanonnen, tegen één op het naar de veldzijde (het huidige Sint-Amandsberg) gerichte bolwerk (afb. 7C). Tussen haakjes: de meeste afbeeldingen van het kasteel zijn panoramische gezichten die een door het perspectief vervormd beeld geven. Zo lijken de bastions daarop allen even groot, wat ze in werkelijkheid niet waren. De nieuwere beter verdedigde bastions werden later gebouwd en vertegenwoordigen een verdere evolutie van de vestingbouwkunde, zoals beklemtoond door Laleman (2018). De oudere bastions waren eenvoudiger. Hun schietkelders waren kwetsbaarder voor zwaar vijandelijk vuur. Maar het is veelzeggend dat de bastions aan de veldzijde niet gemoderniseerd werden naar de nieuwe inzichten. Dat vonden opdrachtgevers en ingenieurs blijkbaar niet nodig.

Dit beeld wordt bevestigd door de weergave van de bovenzijde van de bastions op de afbeelding een halve eeuw later (!) gemaakt door Hondius. De verschillen in bastionconstructie en bewapening, duidelijk zichtbaar op de afb. 7A, B, C en D, bewijzen het primaire karakter van dwangburcht: niet voor de verdediging van de stad, maar tot het bedwingen ervan. Wel is het juist dat het Spaans Kasteel veel duidelijker dan zijn keizerlijke voorganger ingeschakeld was in de verdediging van stad en land. Het landsbestuur zat er echter maar voor weinig tussen. De opstandige Gentenaars hadden daar in 1577-1585 immers al een stevige aanzet toe gegeven met de opname van de oostelijke bastions in de stadsverdediging. Fris (1922) ging te kort door de bocht toen hij schreef: ‘La forteresse avait désormais perdu son caractère de *Zwinger*...

Englobée dans la circonvallation urbaine (stadsvesten) à bastions, elle n'est plus guerre une menace contre les Gantois, elle sert plutôt à les défendre (...).
De nieuwe constructie bleef net als haar voorganger de karakteristieken van dwangburcht behouden.

Afb. 8. De vestingstructuren aan veldzijde maximaal ontwikkeld, ditmaal gericht tegen een externe vijand (detail van de kaart van Malfeson, 1756). Het grote driehoekige ravelijnland in de gedeeltelijk ontdubbelde oostelijke vestgracht beschermt de oostelijke toegangspoort tegen rechtstreeks kanonvuur van op de veldzijde. Om dezelfde reden is ook de toegangsweg over land en over water haakvormig aangelegd: bemerk de twee brugjes. Kleinere ravelijnen ook aan de noord- en zuidzijde. De typisch Vlaamse lintbebouwing is aan de Dendermondse steenweg (rechts) onderbroken aan de zijde naar het kasteel gericht. Daar, in het schootveld van het kasteel, gold nog steeds een (afgezwakt) militair bouwverbod.

Latere geschiedenis (1593-1781) met uitbouw aan landzijde

Nog een bijkomende illustratie van het aspect ‘niet voor, maar tegen de stad’ vormt het feit dat de verdediging aan de landzijde naar Sint-Amansberg toe pas later uitgebreid werd met een ravelijn (hoekig eilandje) omgeven door extra waterpartijen van de gedeeltelijk ontdubbelde vestgracht (afb. 8). De aarden berm en op dat ravelijn en op de dammen in de ontdubbelde gracht beschermden de veldzijde van het kasteel en vooral de toegangspoort tegen rechtstreeks kanonvuur. Deze extra verdedigingselementen vormen een minder sterk argument omdat ze verdere ontwikkelingen van de vestingbouwkunde vertegenwoordigen. Dat de versterking van deze zijde van het kasteel pas laattijdig uitgewerkt werd, vooral in 1605 (tegen de Noordelijke Provinciën) en in 1667 (tegen een Franse invasie), is echter geen toeval.

De naar de stad toe gekeerde zijde, die ook min of meer afgeschermd was door de Leie- Scheldemonding, liet men toen grotendeels ongemoeid. Het kasteel was fysiek geen pure dwangburcht meer zoals ten tijde van Karel V,

Afb. 9. Op de gedenkplaat aangebracht in de enige overgebleven zichtbare rest van het Spaans Kasteel bij de tot ‘De Pauw Aftakking’ omgevormde noordelijke vestgracht van de dwangburcht, lezen we: ‘1545 St. Jacobsbastion. Spanjaards kasteel’, met de Franse tekst eronder. Het jaartal zou eigenlijk moeten zijn: 1590 (bastion voltooid) of 1593 (Spaans Kasteel voltooid). Foto genomen kort na het oprissen en herkappen van de steen door Walter De Buck en zijn maats. Anno 2018 is de tekst opnieuw onleesbaar.

het was volledig ingeschakeld in de stadsverdediging, onderdeel geworden van de landsverdediging. Gent vormde trouwens al lang geen bedreiging meer voor het centrale bestuur. Daar had niet alleen de keizerlijke straf (sententie) en de daarbij behorende hervormingen van het stadsbestuur voor gezorgd. Deze laatste waren, zoals bekend, voorgeschreven door de zogenaamde Carolijnse concessie (de ‘toegeving van Karel’): het geheel van bestuurlijke hervormingen opgelegd door keizer Karel (Carolus). De daarin al aangekondigde en later geleidelijk aan verder uitgewerkte centralisering van het landsbestuur maakte een zelfstandig optreden van de stad vrijwel onmogelijk. Niet minder reëel en ingrijpend waren daarnaast ook de veranderingen in de alsmaar meer ‘professioneel’ (en duurder) wordende manieren van oorlogsvoering in het algemeen (Hanson, 2018). Dat konden afzonderlijke steden niet meer aan.

In de twee eeuwen dat het eerst Spaans -, en daarna feitelijk Oostenrijks geworden kasteel zijn militaire functie behield, werd het amper in gevechtssituaties ingeschakeld. De versterkingen omheen de hele stad waren in die oorlogsjaren veel belangrijker. Ze beschermden haar inwoners namelijk tegen brandschattende, geregelde en ongeregelde soldatenbenden en ook tegen ‘contributie’ eisende vijandelijke administraties. Dit in tegenstelling tot het platteland, dat daaronder onnoemelijk leed.

Een niet helemaal juiste herinnering

Aan de militaire functie van het Kasteel kwam officieel een einde nadat keizer Jozef II in 1781 een besluit daartoe getekend had. We ronden dit verhaal af met een woordje over een nog zichtbare rest van de dwangburcht. Een van de zijden van het Sint-Jacobsbolwerk is nog steeds herkenbaar vanop de Hagelandkaai in de tegenoverstaande kaaimuur (Schoolkaai) van de De Pauwvaart. Hij is daar opgebouwd uit zware, regelmatig gehouwen kalksteenblokken, het ‘parement’ van het bastion. Een in die muur aangebrachte gedenksteen draagt het jaartal 1545 en de aanduidingen S.-Jacobsbastion en Spanjaardskasteel (afb. 9). Het jaartal is onjuist. We zagen hoger al dat de intacte bastionmuur onmogelijk uit Karels tijd kan dateren. Het moet eigenlijk 1590 (voltooiing van het bastion) zijn, of 1593 (einde van de werken).

Muggenzifterij? Misschien wel, maar toch: dit stukje muur zou ons vooral aan de Gentse opstand tegen het Spaanse bewind moeten herinneren, veel meer dan aan keizer Karel. Al zit die daar uiteraard ook voor heel veel tussen. Hij, en niemand anders, had nog geen halve eeuw eerder de voorganger van dit

monster doen bouwen, niet zozeer ter verdediging van stad en land tegen externe vijanden, maar tegen de Gentenaars. Doen bouwen op hun kosten, nota bene, en die waren enorm, veel groter dan het financiële deel van de straf die ze opgelegd kregen in de Carolijnse Concessie, als betaling voor de keizerlijke ‘toegeving’ om te mogen blijven bestaan als stad. Dit ‘detail’ werd vergeten-verzwegen in de vaderlands-getinte geschiedschrijving!

Met dank aan Marc Hanson

Referenties

- Coene, A., De Raedt, M. (2011). *Kaarten van Gent – Plannen voor Gent 1534-2011*, Gent-Kortrijk, p. 34-39.
- Devriese, L. (2007). Heilig-Kerstparochie en Sint-Baafsdorp. In: *Jaarboek Oost-Oudburg*, 44, p. 201-216.
- Devriese, L. (2012). De Rietgracht, grens van het Gentse Vrije. Sint-Amandsberg als voorbeeld. In: *Jaarboek Oost-Oudburg*, 49, p. 149-188.
- Devriese, L. (2013). Lucas Munichstraat. Een abt slaagt er in zijn eigen abdij te laten opheffen. In: *Jaarboek Oost-Oudburg*, 50, p. 233-241.
- Fris, V. (1922). La citadelle de Charles Quint et le Château des Espagnols à Gand. In: *Annales de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique*. Uittreksel pp. 64.
- Gachard, L.P. (1846). *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint*, Brussel.
- Hanson, M. (2017). Karel V en de opvolging van het Nieuw Kasteel te Gent (1540-1545). In: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 46 nr. 2, p. 93-100. Met in de noten verwijzingen naar andere, vooral Spaanse archiefbronnen.
- Hanson, M. (2018). Evolutie van de militaire techniek in de jaren 1400-1500: politieke, financiële en maatschappelijke gevolgen. In: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 47 nr. 1.
- Laleman, M.C. (1996). Woord, beeld en materie. Het Sint-Baafsdorp in Gent. In: *Qui valet ingenio. Liber amicorum Johan Decavele*, p. 289-319.
- Laleman, M.C. (2000). Le castrum novum de Gand (Belgique). In: *Le château et la ville*, Lille, p. 335-353.
- Laleman, M.C. (2008). Slachthuisstraat. In: Archeologie. *Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 2, p. 157-160.
- Laleman, M.C. (2018). Het Spaanse Kasteel van Gent. In: Audooren, F., De Zutter, C. (Ed.): *De Buren van de Abdij*.
- Van Doorne, G. (1975). *De Gentse stadsversterkingen tijdens het calvinistische bewind*, licentiaatsverhandeling Ugent, 2 delen.
- Van Lokeren, A. (1848). Château des Espagnols à Gand. In: *Messenger des Sciences historiques*, p. 3-51.

Naschrift

Het boek 'Het Spaans Kasteel Gent. Van dwangburcht tot woonwijk', vierde in de reeks gerealiseerd door de bewonersgroep van de wijk, is verkrijgbaar in de Herberg Macharius tijdens activiteiten georganiseerd door 'De Buren' op zondagnamiddagen.

Zie website <http://www.burenvandeabdij.be/>.

